

Zonderlinge en merkwaardige Gentse plaatsnamen

WATERGRAAFSTRAAT

Wat was een watergraaf?

Luc Devriese

Een nauwe zijsteeg in de Sint-Michielsstraat met een niet voor de hand liggende naam: de Watergraafstraat. Het licht gebogen langste deel van dit L-vormig straatje ligt parallel aan Engelandgat, waarin het via een knik uitmondt (afb. 1) (1). In de laatste decennia zag het er griezelig uit. Gelukkig verbeterde dit toen de beruchte betonnen collegeturnzaal aan de hoek met de Sint-Michielsstraat – de ‘muur van de schande’ – verdween bij de recente nieuwbouw voor de RVT Colleghof – Residentie Watergraaf (afb. 2).

Vanwaar de watergraaf op die plek? Frans De Potter vond het antwoord in een oorkonde uit 1358 in het archief van de Sint-Michielskerk (2). Ze betreft de aankoop van een huis in de Sint-Michielsstraat ‘up de houc vander Vleeschouwers steghe’ door Odo Machiet, watergraaf. Blijkbaar was dat een figuur van gewicht, bij zoverre zelfs dat zijn aankoop en verblijf het straatje heel kort daarna van naam deed veranderen. In de stadsrekeningen van amper enkele jaren (1366) later heet het ‘bi swatergraven’. Wellicht waren de beenhouwers daar toen al een tijdje verdwenen.

De watergraaf van Vlaanderen, ook ‘moormeester’ of ‘watergraaf en moormeester’ genoemd, was inderdaad een figuur van belang. Hij woonde traditioneel in Gent en moest toezien op de grafelijke rechten betreffende het zogenaamde ‘wildernisregaal’ in het graafschap. Ook al bracht dat recht uiteindelijk niet veel op (3), het was principieel heel belangrijk: het ging hem immers om de ‘regalia’ (iura regalia: koninklijke rechten). Men noemde dit het vorstelijk domein. Wij zouden zeggen het publiek domein: alles wat niet privé was. Wat betekende dat in die tijd? De Vlaamse graven hadden, als leenmannen van de opvolgers van de Merovingische en Karolingische vorsten, zich het recht toegeëigend alles wat op hun grondgebied niet aan anderen in leen of eigendom gegeven was, te gebruiken en de inkomsten ervan op te strijken (4). De volkomen mytische voorgangers van de Vlaamse graven werden trouwens ‘forestiers’ (woudmeesters) genoemd. Het verband met wildernisregaal ligt voor de hand. Dat recht kwam eigenlijk de koningen of keizers toe. Zoals de

termen verraden, waren de graven juridisch gezien slechts beheerders van het vorstelijk domein. De verre ‘eigenaars’ daarvan konden hun aanspraken echter slechts zelden waarmaken.

Afb. 1. De Watergraafstraat in de jaren 1940 (foto KIK E5792) met barokke poort, een van de monumentale toegangen tot het Alexianenklooster. Is dit de portiek bewaard in de museumtuin van Sint-Lucas zoals beschreven in *Bouwen door de eeuwen heen*, deel Gent 4na, p. 471?

Afb. 2. De constructie in afb. 1. verschilt van een andere veel beter gekende poortomlijsting van de Alexianen, lange tijd ingang van het Sint-Amanscollege aan de Sint-Michielsstraat (zie Verbeke, A., 1982, *Het Gent van toen*, Van de Wiele, Brugge, p. 43). Deze verhuisde na heel wat herrie in verband met de ‘muur van de schande’ naar de Oude Houtlei en belandde vandaar op zijn huidige locatie achter de Alexianenkapel op de binnenkoer van de residentie Colleghof, vrij toegankelijk vanuit de Sint-Michielsstraat (foto 2017). Was dit ongeveer de oorspronkelijke plaats van deze tweede poorttoegang, toegankelijk via het verdwenen Schokkebroersvestje? Die stond zeker hoger, bovenop de vest, rest van de stadsomwalling aan de Houtlei. Het beeld van Sint-Amand is in elk geval niet oorspronkelijk: het dateert uit de collegetijd. In hoeverre de poortomlijsting zelf nog originele stukken bevat, weten we niet.

De praktische regeling van dat recht op ‘zijn’ domein liet de Vlaamse graaf over aan een ondergeschikte. Wellicht omdat het grootste gedeelte van de door deze ambtenaar gecontroleerde gebieden in het waterrijke Vlaanderen recht-

Afb. 3. De Watergraafstraat gezien vanuit de Sint-Michielsstraat. Rechts het RVT Collegehof – Residentie Watergraaf die de betonnen bunker van de school gelukkig verving. De hoge bebouwing in de achtergrond hoort bij de Sint-Lucasacademie. Of hoe massieve bouwvolumes steegjes, schandelijk verwaarloosd Gents erfgoed, kapot maken. Aan welke hoek het huis stond dat de watergraaf in 1358 kocht, weten we helaas niet.

streeks of onrechtstreeks met water te maken had, werd hij watergraaf genoemd, eerder dan bv. woudmeester. Dat de ambtenaren van de graaf die op dat alles toezicht uitoefenden, zelf ook graaf genoemd werden, zou niet mogen verbazen. De oorspronkelijke betekenis van de term graaf is immers 'schrijver' (5). Zijn belangrijkste taken waren recht spreken en charters uitvaardigen. Wanneer de beslissingen opgeschreven waren, stonden ze onomstotelijk vast (6). De graventitel hoefde overigens niet persé te betekenen dat deze heren zelf geletterd waren (7).

Het vorstelijk domein betrof niet enkel water, maar ook 'woeste' gronden, moeren, rivieren en zelfs de wind! Jacht- en visrechten waren in handen van de graaf, tenzij die afgekocht waren door steden of heerlijkheden, of in leen gegeven aan welbepaalde families. Dit alles was wel alleen van toepassing in de gebieden waar de landsgraaf oppermachtig was. In de abdijdomainen en in bv. de Vrijheid van Gent lag dat anders.

De watergraaf moest wilde gronden, heiden en braakliggende terreinen berenten, dat is: tegen jaarlijkse betaling in gebruik geven. Hij gaf toelating om molens te laten draaien, rivieren te laten bevaren. Hij had tot taak het langs de heerwegen groeiend hout te verkopen, en nog veel belangrijker, moeren (venen) moest hij laten ontginnen om te drogen tot turf. Dat deed hij verkopen als brandstof, levensnoodzakelijk voor de middeleeuwer levend in dit houtarme land (8). Watervogels, zoals wilde zwanen en kraanvogels, mochten niet bejaagd worden (9). Ook daar moest de watergraaf op toekijken. Niemand mocht het oppervlaktewater benutten voor eender welk doel, zelfs niet om te brouwen, tenzij met toestemming van deze ambtenaar. Ook het gruutrecht stamt uit de regalia. Het hoofdbestanddeel daarvan was immers de wilde moerasplant gagel. Dit recht werd samen met de er aan verbonden inkomsten vanouds als leen erfelijk in handen gegeven van bepaalde families die er hun namen (van Gruuthuse in Brugge, de Gruutere in Gent) aan overhielden. Dit lucratieve handeltje hadden de watergraven niet weten in te inpalmen. Ze mogen ook niet verward worden met de dijkgraven die toezagen op het onderhoud en functioneren van dijken in wateringeng. Die functie, voor zover ze die voordien uitoefenden, werd de watergraven in de 16de eeuw ontnomen.

Men mag gerust aannemen dat heel wat van de mogelijke opbrengsten aan de vingers van de machtige watergraaf bleef plakken. Hij haalde profijt uit de opbrengsten van de renten en uit de boetes voor overtredingen. Bij de diverse toelatingen die moesten bedongen worden, kon smeergeld een en ander vergemakkelijken. Alfons Van Werveke van wie we veel van het hierboven aan-

gehaalde ontleenden, schrijft: ‘Het is licht te begrijpen dat, met slecht bepaalde ambtsplichten en geldelijke voordelen die niet in cijfers waren vastgezet, de watergraaf talrijke misbruiken kon plegen, vooral als hij hebzuchtig en onbeschoemd was’ (10).

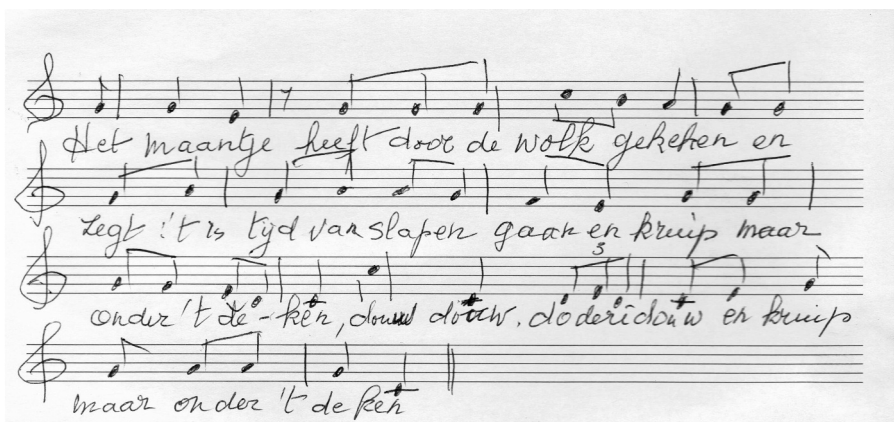
Meestal had hij te doen met ongeletterde plattelandsbewoners die niet goed op de hoogte waren van hun rechten en beducht waren voor de overheid. De klachten, als die er al waren, bleven zonder gevolg. Dat de meestal erfelijke watergraven nauw gelieerd waren met de macht, blijkt uit het feit dat ze als raadslieden van de kroon in de jaren 1400 het recht verkregen de titel ‘heer en meester’ te voeren, net als de juristen die het tot lid van de Raad van Vlaanderen wisten te schoppen. In die tijd was een tak van de machtige Gentse familie Utenhove, toen wonende in de Scheldestraat (nu Gouvernmentstraat), van vader op zoon watergraaf van Vlaanderen (11).

Met dank aan Veerle Vercauteren (Monumentenzorg stad Gent) en
Miet De Grootte

- 1 Heel wat over deze buurt in een uitstekend gedocumenteerd en geïllustreerd artikel van Georges Broget in dit tijdschrift: Broget, G.(1992), Het Schokkebroersvestje. In: Ghendtsche Tydinghen, jg. 21, p. 198-215.
- 2 De Potter, F. (1933-1938, postuum), Gent van den oudsten tijd tot heden. Deel 8, Siffer, Gent, p. 9. ‘Bij de watergraaf’ vermeld in de stadsrekeningen bewaard in Stadsarchief Gent, reeks 400, deel 9, f. 250. Victor Fris lokaliseert een ’s Watergravenhuus in het Engelandgat (15de eeuw) en geeft aan dat men de naam van de steeg inkortte tot ’s Gravenstraetkin en later zelfs vervormde tot Watergrachtstraetken (Fris, V., 1925, De oude straatnamen van Gent, Gent, Volksdrukkerij, p. 220).
- 3 Luykx, Th. (1961), De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijk patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margaretha van Constantinopel (1244-1278). Kon. Vlaamse Academie, Brussel, p. 52 en 212-222. In die tijd werden alle gronden verkocht die in cultuur konden gebracht worden en geld opbrengen, voor zover ze dat vroeger al niet in leen gegeven waren.
- 4 Verhulst, A. (1995), Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen, Brussel, Gemeentekrediet, p. 115-116. Een heldere uiteenzetting over de eerste Vlaamse graven en hun mytische voorgangers bij De Maesschalck, E. (2012), De graven van Vlaanderen. 861-1384, Leuven, Davidsfonds, p. 22-33. Voor wat betreft de forestiers vooral gebaseerd op de meerdelige publicatie van Veronique Lambert (Lambert, V., 2006-2007, Oorsprongsmithen en nationale identiteit. De forestiers van Vlaanderen. In: De Leiegouw, jg. 48, p. 189-246, jg. 49, p. 97-121 en 163-181).
- 5 Bijna dezelfde betekenis als die van het bisschop (opzichter) en precies dezelfde als die van greffier. De termen zijn Grieks van oorsprong. Graaf werd afgeleid uit graphein (schrijven) en bisschop uit ‘epi skopein’ (op iets toe zien). Bisschoppen en bisdommen gaan terug op de Romeinse bestuursindeling in ‘civitates’, terwijl de graven stammen uit de kringen van

latere machthebbers, bij ons de Frankische germanen. De heren kwamen (meestal) tot een vergelijk door elk een stuk van de macht voor zich te nemen. Enkele prinsbisschoppen in het Duitse rijk behielden alles in één hand.

- 6 Boone, M. (2003), *Conseillers et administrateurs au service des comtes de Flandre au bas Moyen-Âge*. In: Boone, M., Vandermaesen, M., *A l'ombre du pouvoir*, Liège, p. 304.
- 7 Charter is afgeleid van het Latijnse *chartula*, klein geschrift. Nadat Boudewijn van Constantinopel tijdens een krijgstoct tegen Bulgaren in 1205 vermist en vermoedelijk gedood was, dook in zijn graafschap een 'valse Boudewijn' op. Deze werd ontmaskerd als weggelopen monnik o.a. omdat hij kon lezen en schrijven.
- 8 De opbrengst van de uitbating van moergronden, een potentieel belangrijke inkomstenbron voor de graven, werd echter niet zelden door corrupte praktijken aan hen onttrokken (Boone, M., 1998, *Ambtenaren*. In: Boone, M., ed., *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-Middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden*. Mercatorfonds, Antwerpen, p. 100-101).
- 9 De graven beschouwden zich als eigenaar van in het wild levende vogels. En niet enkel dat: ook voor het houden en vervoeren van duiven bv. was grafelijke toestemming vereist. De landsheren lieten hun rechten daarover terdege controleren door de watergraven, die voor die functie in de noordelijke Nederlanden de titel van 'pluimgraaf' droegen. Dat was geen schertstitel, maar duidde op een niet onbelangrijke bron van inkomsten. Die titel was bij ons niet gebruikelijk. Dat hij in Gent een spotnaam zou geweest zijn, zoals gesuggereerd in *De Heraut*, 1996 nr. 4, lijkt weinig waarschijnlijk.
- 10 Van Werveke, A. (1930). *De watergraaf*. In *Gazette van Gent*, 20 januari. Gedeeltelijk gebaseerd op Varenbergh, E. (1871). *Le Watergrave de Flandre*. In: *Messenger des Sciences historiques*, p. 99-100.
- 11 Castelain, R. (2009). *Het goed ter Rijt (Melden) en te Gramees (Nukerke) - 14de en 15de eeuw*. In: *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, deel 46, p. 134.

Afb. 1. Slaapliedje gezongen door de mama van Marie-Jeanne in de jaren 1920-30.